

TILSHUNOSLIKDA PREDIKATIV MUNOSABATLAR

Jo`rayeva Xurshida

Annotatsiya:

Predikativlik (lot. praedicativus — tasdiqlovchi, qat'iy) — 1) zamonaviy mantiq fanida — belgilar va predmetlar o'rtasida obyektiv mavjud bo'lgan aloqalarni aks ettiruvchi asosiy tushunchalardan biri; 2) tilshunoslikda — gapni shakllantiruvchi sintaktik kategoriya bo'lib, gap mazmuniga obyektiv borliqning u yoki bu hodisasi haqida xabar berish xususiyatini baxsh etadi. Predikativlik, belgi (harakat, sifat va xususiyat) bilan predmetning zamon va maylda anglashiladigan o'zaro munosabatini ifodalaydi va shu tariqa gapni alohida fikrni shakllantiruvchi va u hakda xabar beruvchi birlikka aylantiradi (M-n, "Olma gulladi", "Doimo tinchlik bo'lsin!"). Modomiki, gap mazmunining borliqqa munosabati uni muayyan zamoni va modal (real yoki irreal) darajaga qo'yishni taqozo qilar ekan, predikativlik ham ikki sintaktik kategoriyani — zamon va maylning birligidan iborat bo'ladi. Ikki tarkibli gaplarda — kesim, bir tarkibli gaplarda esa ularning bosh bo'lagi predikativlikning ifodachisi hisoblanadi.[1]

Kalit so'zlar: Predikativ munosabat, tilshunoslik, gap, sintaktik, ma'no, so'z.

“Predikativ munosabat” haqidagi shaxmat tushunchasiga yaqin bo'lgan fakt A.M. Peshkovskiy "predikativ" deb ataydi (A.M.Peshkovskiy "predikativ" so'zini ishlatmaydi, garchi u uchun "predikativ" va "predikativ" mutlaqo bir xil bo'lsa-da, shuning uchun u uchun "predikativ" va "predikativ" ham ma'nosini anglatishi kerak. xuddi shu). Biroq, ma'lumki, A.M. Peshkovskiyning fikriga ko'ra, "predikativlik" nafaqat predikatni predikat qiladi, balki gapni gapga aylantiradi, chunki uning uchun predikat gapni gapga aylantiradi, ya'ni. chunki uning uchun predikatsiz gap yo'q. Predikat tushunchasini shu tarzda kengaytirish va ayni paytda uni predikat bilan aniqlash (u to'g'ridan-to'g'ri aytadi: "predikat boshqacha tarzda predikat deb ataladi .. va "predikativ" so'zlar va shakllar orqali fikrni ifodalash jarayonining o'zi. - predikatsiya yoki predikatsiya "). A.M. Shu bilan Peshkovskiy, albatta, hukm va hukmni aniqlaydi. To'g'ri, ayni paytda predikatga ma'lum bir morfologik xususiyatni berish, ya'ni. Predikatga moyil bo'lgan maxsus so'zlar yoki shakllar mavjudligini

ta'kidlab, u predikatga ma'lum chegaralar qo'yganga o'xshaydi, lekin bu chegaralar, mohiyatiga ko'ra, uning "predikativlik" nazariyasining nomuvofiqligini yanada kuchaytiradi, chunki "predikativlik". "Bunda ayni vaqtda gapdan tashqaridagi so'z yoki iboraning o'ziga xos xususiyati ham bor.[1]

Z.D. Popova gap bo'laklari tushunchasiga yangicha yondashib, ularning gapda bajaradigan vazifalarini birmuncha mukammalroq va aniqroq izohlashga harakat qiladi. Olima G.A.Zolotova qo'llagan "subyektiv" va "predikativ" terminlaridan foydalanib, gap bo'laklarini ularning vazifalariga ko'ra quyidagicha tasnif etadi. Gapning struktur sxemasiga kiruvchi gap bo'laklari. Bunga subyektivlar (ega, dativ subyektiv, genitiv subyektiv, instrumentativ subyektiv va h.k.lar); predikativlar (kesim, predikativ ravish, infinitiv va h.k.) kiradi. Gapning struktur sxemasiga kirmaydigan gap bo'laklari. Bu bo'laklar, o'z navbatida, ikkiga bo'linadi: 1. Gapning pozitsion sxemasiga kiruvchi ikkinchi darajali bo'laklar (to'ldiruvchi, hol). 2. Gapning pozitsion sxemasiga kirmaydigan ikkinchi darajali bo'laklar (aniqllovchi) Tilshunoslarning gapning ikkinchi darajali bo'laklari haqida ham bildirishayotgan salbiy mulohazalarini kuzatamiz. Bu xususda gapirganda akademik V. V. Vinogradov gapning ikkinchi darajali bo'laklari masalasini tubdan qayta ko'rib chiqish kerakligini, ular grammatik tamoyillarga izchil asoslanmaganligi tufayli gap strukturasi sodir bo'ladigan jonli sintaktik aloqalarni mutlaqo sun'iy ifodalashini alohida ta'kidlagan edi. Bunday fikr Ya. I. Rosloves tadqiqotlarida ham ko'zga tashlanadi. Uning «Вопросы языкознания» jurnalida e'lon qilingan maqolasida quyidagilarni o'qiydiz: «Традиционное учение о второстепенных членах предложения... переживает своеобразный и противоречивый кризис». Olim masalaning bunday holatga kelib qolishining asosiy sababi mantiqiy va sintaktik kategoriyalarning, gap va hukmning, gap bo'laklari va mantiqiy hukm bo'laklarining bir-biridan keskin farqlanmayotganligida deb biladi.[2] Tilshunoslik adabiyotlarida gap bo'laklari va ularning talabga javob bera olmayotgani haqida aytilgan fikr va mulohazalar anchagina bo'lishiga qaramay, hozirgacha bu xususda sof lingvistik qonun-qoidalarga izchil asoslanuvchi biror bir konkret taklif kun tartibiga qo'yilgani yo'q. Bizningcha, buning amalga oshishi nutq lingvistikasining to'liq ilmiy asoslanishi bilan bevosita bog'liqdir. Boshqacha aytganda, gap nutq birligidir va shu bois uning sintaktik tahlili muammolarini ham nutqdan ayri holda hal etish mushkuldir. Ma'lumki, har bir til tizimining sintaktik qatlamini o'rganishda

gaplar struktura jihatdan kommunikativ yo'nalishiga hamda tarkibiga ko'ra tasniflanadi. Ammo gapdagi so'zlar o'zaro bog'langan bo'lib, ularning har biri gap tarkibida biror grammatik vazifani bajaradi. Gap strukturasini tahlil qilishda undagi gap bo'laklari sintaktik kategoriya hisoblanadi. Mazkur kategoriyalar gap tarkibidagi elementlarning o'zaro munosabatini, bu munosabatning harakterini, gapning grammatik jihatdan qanday bo'laklarga ajralishini, so'zning gapdagi rolini ko'rsatadi. Har bir gap ma'lum obyektiv mazmun va substant material, ya'ni so'zlar yordamida ifodalanadi. Gapning substantsional tomoni uning sintaktik strukturasini hisoblanadi. Sintaktik strukturani tashkil etgan elementlar tilshunoslikda turlicha, ya'ni "gap bo'laklari", "sintaksema", "sintaktik shakl" kabi nomlanib kelinmoqda. [3] Sintaktik elementlarni, shuningdek, aktant nomi bilan ham atashadi. Avvalo shuni aytish lozimki, «aktant» termini tilshunoslikka taniqli fransuz olimi Lyus'en Ten'yer tomonidan kiritilgan edi. U aktant deganda, fe'l bajarayotgan ish-harakati ijrosida faol qatnashayotgan leksik birliklarni tushunadi. Aktantlar, boshqacha aytganda, harakat ijrochisi va uning iste'molchilaridir. Ularning ishtirokisiz fe'lning sintaktik vazifalari xususida hamda uning jumla tarkibida voqyelanayotgan faolligi xususida mukammal ma'lumotga ega bo'lish qiyin. Aktant gap sathida ot turkumidagi so'z yoki mazkur so'zning o'rnida qo'llanilishi mumkin bo'lgan olmosh, otlashgan biror so'z orqali ifodalanadi. L.Ten'yer aktantlarni harakat ijrosidagi darajasiga qarab uch turga bo'lib talqin etadi va ularni 1-darajali, 2-darajali, 3-darajali aktantlar deb nomlaydi. L.Ten'yerning aktantlar nazariyasi mantiq iskanjasida bo'lgan tilshunoslikni sezilarli darajada undan tozalash uchun xizmat qilishi shubhasizdir, zotan, mazkur nazariyada an'anaviy sintaktik tahlilda qo'llaniladigan ega, kesim, aniqlovchi va h.k. tushunchalaridan foydalanilmaydi. Ma'lumki, an'anaviy tilshunoslikda gapning sintaktik talqini xususida so'z yuritilganda gapni bo'laklarga ajratib tahlil qilish tushuniladi. Gap bo'laklarining bunday tavsifi tilshunoslikda XX asrning o'rtalariga qadar sintaktik tahlil jarayonida yetakchi rol o'ynadi. [4] Shunday bo'lishiga qaramasdan, til birliklariga, shu jumladan, sintaksemalarga muayyan ichki strukturaga ega bo'lgan murakkab sistema sifatida yondashuv, tilning boshqa sathlarida bo'lgani kabi sintaktik sathda ham turli yangicha tahlil mezonlarini ishlab chiqish uchun asos bo'ldi. Xususan, A. Nurmonovning fikricha, sistem tilshunoslikda gapning struktur elementlari gap bo'laklari yoki sintaktik pozitsiya, propozitiv struktura elementlari

esa obyektiv reallik strukturasiga nisbatan izomorflik, kommunikativ (aktual) struktura tema (ma'lum) va rematik (yangi), modal struktura obyektiv va subyektiv munosabatlar nuqtayi nazaridan o'rganiladi. Darhaqiqat, har bir strukturaning o'ziga xos elementlari mavjud bo'lib, ular faqat shu struktura darajasidagina o'zaro assotsiativ va sintagmatik aloqada bo'ladi. Shu jihatdan qaralganda, an'anaviy tilshunoslikdagi ayrim muammolarning sababi oydinlashadi. Xususan, an'anaviy tilshunoslikda gapning sintaktik tahlili uni bosh va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratish bilan chegaralanadi. Bunday tahlil gapning shakliy tomonini tekshirish hisoblanadi. Mantiq tilshunoslari esa gap elementlarini ega o'rnida «subyekt», kesim o'rnida «predikat» kabi lisoniy atamalar yordamida tahlil qiladi. Lekin bu borada ega bilan subyekt, kesim bilan predikat o'rtasidagi o'xshashlik tomonlar hamda ularning bir-biridan farq qilish muammosi anchagina bahslarga yo'l ochib berishi e'tibordan chetda qoladi.[5] Masalan, rus mantiqiy tilshunosi F.I. Buslayev, «...tilda egaga bosh kelishikda kelgan ot mos keladi... ba'zan ega va kesim boshqa so'z turkumlari bilan ifodalanadi, lekin har holda egani anglatgan so'z ot ma'nosini, kesimni anglatgan so'z esa fe'l ma'nosini oladi» ,degan fikrni bildiradi. Shunday ekan, gapda ega har doim bosh kelishikda kelib, faqat subyektni ifodalasa, kesim fe'l bilan ifodalanib, predikat bo'lib kelsa va ularda bir xillik mavjud bo'lsa, bosh bo'laklarni har xil atamalar bilan atashga nima majbur qiladi, degan savol tug'iladi. Mantiqda implikasiya munosabatlari ekstensional, intensionallar va ularning orasidagi bog'liqlik orqali, grammatikada esa grammatik kategoriyalar, gapdagi fe'lli va otli qurilmalarning bog'liqligi bilan aniqlanadi. Gapning sintaktik qatlami tahlil qilinganda gapda ega yoki kesimning muhim ahamiyatga ega ekanligi ham ayrim bahslarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. A. G'ulomov va M. Asqarovalar bu haqda shunday deydi: «Bosh bo'laklar gapning asosini tashkil etadi: ular gap konstruksiyasining asosidir, markazidir-gapdagi ikki uyushtiruvchi markazdir.[6] Lekin bosh bo'laklarning yolg'iz o'zi ham mustaqil gapni tashkil qiladi, biroq ba'zi o'rinlarda ularning o'zidan to'liq fikr ifodalanmaydi», deb yozadilar. Bu olimlar egani hokim tarkibning grammatik markazi, shuningdek, uni tobe tarkibdagi bosh bo'lakka - kesimga ham hokimdir, deb ta'kidlashadi. Kesim haqidagi bunday talqin 1980-yillargacha, ya'ni fanimizga sistem-struktur sintaktik tadqiqotlar kirib kelgunga qadar davom etib keldi. Ammo H. Ne'matov, N. Mahmudov, A. Nurmonov, R. Sayfullayeva, M. Abzalova kabi o'zbek hamda boshqa xorijiy

tadqiqotchilarning ishlarida kesimning mavqeyi yangicha baholandi - kesim gap qurilishidagi mutlaq hokim bo'lak, gap markazi sifatida talqin etildi".Umuman olganda, kesim bosh bo'laklarning biri sifatida barcha tillarda universal harakterga ega bo'lishiga qaramasdan, u ifodalanishiga ko'ra tasniflanganda tilshunoslarning kesim haqidagi fikri turli-tumanligining guvohi bo'lamiz. Masalan, ingliz tili nazariy grammatikalaridan birida kesim quyidagicha tasniflanadi: sodda fe'l kesim, tarkibli fe'l kesim. Tarkibli kesim ikki ko'rinishga ega: 1) tarkibli ot-kesim; 2) tarkibli fe'l-kesim. Ularning ifodalanishi haqida fikr yuritilganda, sodda fe'l-kesim nafaqat yaxlit, yagona fe'l yordamida, balki fe'lning murakkab shakli orqali ham ifodalanishi qayd etilgan. Bundan tashqari, tarkibli ot-kesim bog'lama fe'l hamda predikatni ifodalovchi ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh, holatni ifodalovchi so'zlar, infinitiv, gerundiy yoki ravish orqali ifodalanadi, deb ta'kidlanadi.[7] V.D. Arakinning fikricha, kesim bir komponentli va ikki komponentli kesimlarga bo'linib, bir komponentli kesim ikki turga ajratiladi: a) ega bilan moslashadigan; b) ega bilan moslashmaydigan. Ikki komponentli kesimlar ham ikki turga ajratiladi: a) ot kesim; b) murakkab kesim. Kesimning bunday tasniflanishi B.A. Il'ishning fikrini ham tasdiqlaydi, ya'ni u ingliz tili nazariy grammatikasida kesimni ikki katta guruhga bo'ladi: fe'l kesim, ot kesim, shuningdek, ularning har birini yana ikkiga bo'ladi: sodda fe'l-kesim, qo'shma fe'l-kesim; sodda ot-kesim, qo'shma ot-kesim. Ingliz tili amaliy grammatikasida kesim quyidagicha tasniflanadi: 1) Sodda kesim (Simple predicate); 2) Qo'shma kesim (The compound predicate). Birinchi kesim turi fe'lning shaxsli shakli bilan ifodalanadi, ammo uning tarkibi frazeologik birliklar yordamida ifodalanganini hisobga olib, u frazeologik kesim deb nomlanadi. Masalan: I'll get a divorce (15-Th.Dr.p.4). Kesimning ikkinchi turi ifodalanishiga ko'ra ikki qismdan iborat bo'ladi, birinchi qismi fe'lning shaxsli shakli bilan ifodalansa, ikkinchi qismi esa ot, olmosh, sifat, sifatdosh, gerundiy va infinitiv yordamida ifodalanadi. Qo'shma kesimning o'zi ikki guruhga bo'linadi: 1) qo'shma ot-kesim; 2) qo'shma fe'l kesim. Qo'shma ot-kesim bog'lama fe'l va boshqa so'z turkumlari yordamida ifodalanadi. Bu borada shuni ta'kidlash lozimki, ingliz tilida juda ko'p fe'llar borki, ular gapda bog'lama, mustaqil va yordamchi fe'llar vazifasida ishlatiladi. Bunday hol ingliz tilini o'rganuvchilar uchun ma'lum qiyinchiliklar tug'diradi. Everyone was the king (16-R.P.Warren, p.239). Qo'shma fe'l-kesim ifodalanish usuliga ko'ra ikkiga bo'linadi: 1) Qo'shma modal fe'l-kesim;

2) qo'shma aspekt fe'l-kesim. Qo'shma modal fe'l-kesim asosan, modal fe'llar yoki ularning muqobillari hamda fe'ning infinitiv shaklini qo'shish bilan ifodalanadi: We shall have to exert ourselves (17-J.Galsworthy, p.12). Kesimning bu turi haqida ham ayrim qiyinchiliklarga duch kelamiz. Masalan, gap tarkibida to hope, to expect, to intend, to attempt, to try, to want kabi fe'llar infinitiv yoki gerundiy bilan birikib kelsa ham qo'shma modal fe'l-kesim deyish mumkin, lekin bu uni chuqurroq tahlil qilishga undaydi. Masalan, I don't want to take it to anybody (18-M.Wilson, p.313) gapiga e'tibor qilaylik. Bu gapga shunday savol qo'yish mumkin: What don't you want? Yana, ikkinchi bir gapni olaylik: He tried to open the tin with a pocket knife. Bu gapga esa Why did he try? deb, savol qo'yish mumkin. Mazkur gaplarning birinchisiga qo'yilgan savol to'ldiruvchiga mos bo'lsa, ikkinchisidagi esa, maqsad holiga mos keladi. Yoki ba'zi darsliklarda qayd etilganidek, gapda kesim o'rnida to be obliged, to be bound, to be anxious, to be capable kabi birikmalar infinitiv bilan kelsa ham qo'shma modal fe'l-kesim deb atalishi mumkin.

Xulosa:

Hozirgi zamon tilshunosligida gaplarni sintaktik qatlamda tahlil qilish borasida gap bo'laklariga, ya'ni bosh bo'laklar va ikkinchi darajali bo'laklarga ajratib o'rganish bilan chegaralanadi. Zeroki, gaplarning sintaktik birliklarini, semantik maydonini, ularning differensial sintaktik hamda differensial sintaktik-semantik belgilarini aniqlash va bunda ma'lum lisoniy metodlarga tayanib gaplarni tahlil qiladi. Ingliz tilida harakatni ifodalovchi gap bo'laklarini tadqiq etish, harakatni ifodalovchi gap bo'laklari xususidagi ayrim mulohazalar hamda ularning sistemali munosabatlarini tahlil qilishda foydalaniladigan lisoniy metodlar haqida aytib o'tilgan mulohazalardan quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Tillar tizimini sintaktik qatlamda tadqiq etishda tilshunoslar o'rtasida yakdillik yo'q, shuningdek, ma'lum lisoniy metodlar asosida tadqiqot o'tkazishda ham aniq va to'liq fikriy mushtaraklik mavjud emas. Jumladan, tilshunoslik uchun zarur hisoblangan gap bo'laklari muammosi xususida mukammal echim topilganicha yo'q. Ingliz tili o'rganilganda zamon, nisbat, tus, egalik kategoriyalari hamda ergash gaplar kabilar qisman o'rganilgan, ya'ni ayrim kamchiliklar hali ham mavjud va o'rganilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Demyankov V. 3. Predikatlar va semantik talqin tushunchasi. (Predikativ munosabat muammosi haqida) / Izv. SSSR Fanlar akademiyasi, Ser. Lea. 1980. V. 39[1]
2. M. I. Steblin-Kamenskiy, "Predikativlik haqida", Vestn. 1956 yil. 20-son.[2]
3. Steblin-Kamenskiy M.I. Tilshunoslikda bahsli. L., 1974 yil.[3]
4. Stepanov Yu.S. Ismlar. Predikatlar. Takliflar, M., 1981 yil.[4]
5. Бархударов Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка. - М.: Высшая школа, 1975. –113-116 с.[5]
6. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Наука, 1968. – 8 с.[6]
7. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1975. – 282 с.[7]

